

A rektifikálástól pedig az agresszív hang miatt elzárkózott. Ady tehát ez esetben is megismétlődő tandíj-zavara miatt bizonyult választásra nem jogosultnak.

Felvetődhetik még egy kérdés, hogy milyen elvi álláspontot képviselt ő a századvégi meglehetősen zajló egyetemi ifjúsági mozgalmakban? Ismerjük szenvedélyes, harcoss egyéniségét, debreceni jogász-újságíró esztendejében írt csaknem másfélszáz cikke pedig egyre érlelődő meggyőződéséről ad számot. A fővárosi Egyetemi Kör politizálásáról is határozott véleménye van, félti az ifjúságot a Zichy grófok irányította néppárti ifjak klerikális befolyásától. (A Budapesti Egyetemi Kör, Debr. Főisk. Lapok. 1899. jan. 20.) Ilyen aggodalmak még váradi újságíró korában is foglalkoztatják, (A néppárti ifjak újabb csínye, *Szabadság*, 1900. nov. 9.) Feltételezhető, hogy a kálvinista Debrecenben a szabadelvűen gondolkodó diákság sorai közt van szerepe, aki inkább „haladást és nem politikát, munkálkodást és nem barátságos thea estélyeket” kíván látni az egyetemi és főiskolai ifjúság köreiben. Diáktársadalmi tevékenysége is aligha szorítkozik csupán a vidám cimboraságra és barátok szerzésére. Ady utolsó debreceni éve az első nagyarányú lázadást is jelenti, vagyis szociális gyökerű világfájdalma kezd egyre inkább forradalmi elégedetlenségévé érlelődni.

KRISTÓF GYÖRGY :

A CSALÁDI KÖR VÉGLEGES SZÖVEGÉRŐL.*

Előljáróban szabadjon elmondanom egy, az Arany János kultuszával, közelebbről éppen a *Családi Körrel* kapcsolatos furcsa történetet.

A bukaresti állami könyvkiadó a magyar-román irodalmi kapcsolatok kiépítése és szilárd alapon való tovább fejlődése végett megindította a magyar irodalom klasszikusainak román nyelvű sorozatát. Eddig három ilyen kötet jelent meg: Vörösmarty, Petőfi válogatott költői művei után az Arany Jánosé.¹ A Porumbacu Veronika fordította román Vörösmartyt és a Jeleleanu Jenő Petőfijét mind a magyar, mind a román kritika nagy elismeréssel méltatta. Gramescu Heralambie műfordításait Arany válogatott verseiből a Kolozsvárt megjelenő *Utunk* heti folyóirat hasábjain.² Kakassy Endre elemezte beható részletességgel. Birálata tárgyilagosan rámutatott a fordítás erőnyeire, de nem kevés számú fogyatkozásait is kerek magyar szóval megnevezte. Legkeményebb megrovása a következő: „A 48-as emlékekkel szintén kapcsolatot tartó *Családi kör* fordítói önkényességek és félreértések nyomait visei. Teljességgel érthetetlen, ami a 11. és 12. szakasszal történik. A 11. szakasz második felében és a 12. szakasz első két sorában levő képet a fordító eltüntetete és a saját érzélgős dikciójával pótolta.” A továbbiakban idézi Kakassy az eltüntetett 6 sort: „Az idősb fiu is leteszi a könyvet stb. rátekint a vándor és tovább folytatja”-ig és állításának igazolásául visszafordítja prózában a fordító önkényes dikcióját.

Sorok eltüntetése, önkényes, saját, kitalált dikcióval való pótlása — kétségtelen — nem műfordítás, hanem lelkiismeretlen, nyers hamisítás. Ilyesmit azonban Gramescu nem követett el, őt semmiféle vád e tekintetben nem érheti, mert ő itt is Aranynak tulajdon, saját kézírásában fennmaradt sorait igyekezett tolmácsolni. A megrovás tévedésen alapult. Kakassy nem tudta, nem lévén szakember, nem tudhatta, hogy a kérdéses hat sort Arany kétféle változatban írta meg. Egyik a közismert hagyományos: Az idősb fiu stb., a másik a Gramescutól fordított, s egészen napjainkig még a szakirodalomban is alig egy-kétszer emlegetett, és senkitől sem használt szöveg, amelyik nyomtatásban csupán egyetlen egyszer, de akkor sem mint versszöveg, hanem mint Arany kéziratának facsimiléje jelent meg,³ a közlő Ferenczi Zoltánnak a kézirat történetét ismertető soraival együtt. Egyszerű rátekintés a facsimilére legott megállapítja, hogy a kéziraton rajta van mindkét szöveg, s azt is hogy a hagyományos szöveg a későbbi keletű, mert az első közforgalomba nem került, szinte napjainkig ismeretlennek mondható fogalmazásnak az átírása, korrektúrája. A folyóirat olvasói, különösen az irodalom iránt érdeklődők kezelettel szemléltették meg a nagy költő kezevonásait. További visszhangot azonban a *Családi kör*-nek mindenképpen érdekes eredeti kézírata alig keltett. Őt első versszakának

* Cikke megjelenése alkalmával ezúttal köszöntjük szeretettel és fiúi tisztelettel lapunk legrégibb munkatársát, Társaságunk alapító tagját, Kristóf Györgyöt. Cikkének nem minden állításával értünk egyet, de az iránta való tisztelet és mondanivalójának érdekessége és fontossága arra készített bennünket, hogy azt a maga teljes terjedelmében, változtatlanul közöljük. Reméljük, hogy a jövőben több írásával keresi fel lapunkat. (A szerk.)

¹ Arany János: *Vorsuri atese*. 1957. Editura de.

² *Utunk*, 1958. augusztus 14. 30. sz. 4–6. l.

³ *Magyar Figyelő*. 1913. IV. k. 302. o.

facsimiléjét közölte ugyan a *Vasárnapi Ujság* is,⁴ minden közelebbi jellemzés nélkül, Még Társaságunk Közlönye az *Irodalomtörténet* is csak a szemle rovatban adott hírt⁵ néhány sorban a kézirat előkerüléséről megjegyezve, hogy „fogalmazványnak látszik, s nem nyomdai használatra beküldött kéziratnak,... nem egyezik sem szövege, sem interpunkciója a Losonc Phónixbeli változattal”. Hatásának más irodalmi nyomát nem ismerem. Ha tehát még a szakirodalom is különösebb mondanivaló hiányában egyszerűen napirendre tért felette, a román Arany-kötet bírálójának fel lehet-e róni, hogy nem volt tudomása a kérdéses hat sor másik fogalmazásáról? Kemény megrovása onnan származott, hogy a fordítást nem valamelyik legutóbb megjelent kiadás szövegéhez mérve ellenőrizte és bírálta meg, hanem a régebbi kiadásnak általa is tanult és közismert hagyományos szövegéhez. Nagyon tévedett, de jóhiszeműleg, minek bizonyossága, hogy utóbb tévedésére rájövve a fordító Gramescunak az irodalmi szokás szabályai szerint ugyancsak az *Utunk*-ban teljes elégteltelt adott.⁶

Ha még egy, az irodalomtörténet tudományában jártas és komoly törekvésű kritikusnak is át kellett lábalnia, mibe beleesett, tévedésének ingoványán, vajon hány százezer szülő hallgatja csodálkozva, hogy az ő gyermeke az általa ismert hat sor helyett más szöveget mormol és tanul iskolai könyvéből? És mivel a szövegcsere nemcsak a tankönyvekben történt meg, hanem még előbb a nagyközönségnek szánt kiadásokban, mondhatni, hogy többmillió olvasó akadt, s akad fönn azon, hogy ő más szöveggel ismerte és tanulta meg a béna harcfi elbeszélését annak idején, t. i. a szövegcsere megtörténtének időpontja az 1951. előtti évekre esik.

A hagyományos szöveg mellőzése, megvallom, engem is meglepett, figyelmemet elkerülte. Tisztába akartam hát jöni, hogy kitől származik, s mi az indokolása a foganatosított szövegcsere né. Kíváncsiságom nem véletlenül támadt. Arany halálának 50. évfordulója alkalmából áttanulmányoztam Arany kisebb költeményeinek azt az egybekötött kéziratát, amelyek az 1856. évi első kiadásának nyomdapéldánya volt, s amelyet az összes későbbi kiadások változatlanul utánoztak. A nagy költőnek ez a becses ereklyéje ugyanis a kolozsvári egyetemi, illetőleg az azzal egyesített *Erdélyi Múzeum Egyesület* könyvtárának a tulajdona. A költő fiának, Arany Lászlónak az özvegye férje halála után és óhajátá értelmében Arany János kéziratit hagyatékát megőrzés végett szétosztotta a főváros és vidék legkülönbözőbb könyvtárai és gyűjteményei között. A kisebb költemények sajtókész példányát a következő levél kérésre küldte be az Erdélyi Múzeum Egyesületnek: „Mellékelve küldöm Arany János kisebb költeményeinek egy kötet kéziratát. Szíves emlékül szánta meg boldogult férjem azon egyesületnek Erdélyben, melynek kegyeletes hivatása hazánk jelesének ereklyéit az utókor számára megőrizni. Kérem, fogadja szívesen e megemlékezést. Tiszteletteljes üdvözléssel. Budapest, 1899. március 23. özv. Arany Lászlóné.”

A sarkain bőrkötéses kemény táblával védett ereklye címlapja Arany kézírata: Arany János (Kisebb költeményei) 1855. Az évszámot a kiadó ceruzával áthúzta s a címet kiegészítette: Első kötet (Pest 1856.) Kiadja Heckenast Gusztáv. A mindvégig szép betűs, könnyen olvasható másolata a költeményeknek négy kéz munkája. Arany kézírata a 12 első költemény (1—30 lap.), a *Poétai recept* (196. lap) és a *Hegedű-től végig* (285—352 lap.). Jól felismerhető, hogy a többi másolat, nem Arany kézírása. Legszebmetűndőben a negyedik kéz írása különbözik. Nagyon szép betűvetését őrszavakkal is ellátta (197—220 lap.). Legszebbek azonban Arany másolatai. Meghatottan és áhitatos tisztelettel gyönyörködtem a nagy szellem, szép, egyenletes metszet szabatoságú kéziratában. Akkori nyomdakész dolgozataiból itt csak a *Családi kör*-rel kapcsolatos szövegkritikai megállapításokat közlöm.

Egyik az hogy a *Családi kör*-t a másoló folyó versnek írta le. Arany azonban odaírta az utasítást a nyomda számára németül is, magyarul is hogy: „Achtreilige Strophen! 8 soros strophákra szaggatni!” Aztán más e költemény sorrendje a nyomtatásban. A 122. és következő lapról jóval hátrább került, s a 159. lapon kezdődő *A dalnok búja* utánra, illetőleg a második kötet élére. Természetesen a költő korábbi kívánsága szerint még a kiadó cég a *dalnok búja* mellé (84. lap) ceruzával így jegyzett fel: Mit diesem Gedicht soll der 1 Band endigen. Der zweite Band soll mit „A családi kör” beginnen. A helycsere nyilván azért történt, hogy mind az első kötet végén, mind a második elején egy-egy hatásosabb költemény ragadjon meg az olvasó figyelmét.⁷

Annak, ami a hasonmáson látható, hogy a kérdéses hat sornak még egy változata van, itt, a kolozsvári kéziratban semmi nyoma. Mivel pedig Arany sem itt, sem másutt, pl. levelezéseiben sem emlegette a kétféle fogalmazást, nyilvánvaló, hogy a szövegcsere alapján csak a költő halála után jó három évtizeddel később került elő a fogalmazvány. Pontosan száz

⁴ *Vasárnapi Ujság*. 1913. II. 23. sz.

⁵ *Irodalomtörténet*. 1914. 51—52. o.

⁶ *Utunk*. 1958. szeptember 11. 36. sz. 6. o.

⁷ Kitészik ezekből, hogy Voinovich tévesen írta, hogy „Mikor a kisebb költemények kiadása megvalósult, maga írta össze azokat a nyomda számára, két kötetben (Kiemelés tőlem. K. Gy.) *Arany János összes művei*. I. 399.

esztendeig tartó szereplés után kényszerült a hagyományos szöveg átadni helyét az első fogalmazásnak. 1951-ben megkezdte az Akadémia Arany János összes műveinek kritikai kiadását. A cserét, a kiadást sajtó alá rendező Voinovich Géza, Arany életrajzírója, a széles látókörű irodalomtörténettudós és esztétikus hajtotta végre mellékelve a fogalmazvány második, az első fogalmazás korrekkturáját feltüntető részét. Újításának indokát, s egyben a kétféle szövegész eredetét a Jegyzetek között adta elő.

A *Családi kör* először a Vahot Imre szerkesztette *Losonci Phönix* II. kötetében jelent meg 1851-ben. (Az első kötet is hozott Aranytól költeményt, a *Daliás idők*-et). Vahot a második kötet számára beküldött *Családi kör* kéziratát Aranynak nyomban visszaküldte változtatás végett, mert a 11. és 12. versszak nemcsak a verset, de egész vállalatát veszélyeztetné. „A béna harcfi beköszöntése még megjárna — írta Vahot — hanem azon négy sor, mely így kezdődik: „Beszél a dicsőség véres napjairól” — semmi esetre sem láthat napvilágot... akikkel bujdosnak kifejezés sem közölhető... általában véve a forradalmi dicsőségről és nyomorúságról még csak említést sem lehet tenni.” Így Vahot. Arany megértve és indokoltnak találva Vahot szerkesztői aggodalmát, a kifogásolt hat sor helyett, de azt át nem húzva, mást, újat fogalmazott. Így megjelenhetett a költemény a *Losonci Phönix*-ben. A kolozsvári kéziratnak, s a költemény mindenik későbbi kiadásának a szövege betűhíven azonos a *Losonci Phönix* — s nem hasonmás — szövegével, s ez a szöveg öröklődött bele száz esztendőn keresztül irodalmunkba, közoktatásunkba, az élő és elhalt nemzedékek sok milliójának szívébe. „Arany — írja Voinovich — oly művészettel módosított a szövegben, hogy a későbbi kiadásokban a második szöveget tartotta meg.” S ő mégis az első fogalmazáshoz nyúlt vissza, mert szerinte „ez fejezi ki a költő és a kor hangulatát”⁸.

Nem tudom, hogy a cseré exallegio, a lektorok tudtával, esetleg akadémiai jóváhagyással; vagy egyszerűen a Voinovich egyéni elhatározásából fogantatosult. Elvégre Voinovich volt olyan szakember, hogy szükségtelen volt munkáját ellenőriztetni. Bármiként született meg a cseré, fel lehet és fel kell vetni a kérdést: Helyes, indokolt és elfogadható-e? Erre a kérdésre Nagy Miklós igennel felel, hivatkozva az Akadémia szövegközlési szabályzatának ama politikailag fontos pontjára, amelyik kimondja: „Ha az író életében megjelent közlés csak a cenzura beavatkozása, vagy a cenzurára való szerkesztői számítás következtében tér el az író eredeti szövegétől, akkor a cenzurázatlan szöveg tekintendő véglegesnek”. „Ennek alapján — folytatja Nagy — jelent meg a *Családi kör* 11—12. versszakában az *addigi egyszerű koldus* helyett (kiemelés tőlem. K. Gy.) a „béna harcfi”, aki a dicsőség (szabadság) véres napjairól és az idegenben bujdosás keserveiről ad számot.”⁹

Több — sem pro, sem contra — hozzászólásról nincs tudomásom. Tájékozottságnak talán megbocsátható hiányosságát elismerve a szövegcsere elfogadhatóan indokoltnak nem látom.

A cserének egyetlen, félre nem érthető indoka: politikum, amit a szabályzat ír elő. Azonban a szabályzat rendelkezése csak betű szerint alkalmazható a *Családi kör*-re, s általában olyan művekre, amelyeknek sem tartalma, sem célja valamely politikai helyzet bírálása, vagy éppen cselekvő állásfoglalása mellette, vagy ellene. Minden szabályzat értelmezésénél is mérlegelendő a törvényhozó szándéka. Nem hihető, hogy a fenti követelményt a szabályzat alkotói a *Családi kör*-re, s a hozzá hasonló, a gyakorlati politikát alig, csak pár, de nem bíráló szóval érintő költői alkotásokra is érvényesítendőnek gondolták volna. Politikai művek eredeti, szabadon megalkotott szövegének helyreállítása csakugyan fontos és szükséges, csak ezeknek a rekonstrukcióját írja elő a hivatkozott elv. A *Családi kör*-nek azonban semmi köze a gyakorlati politikához. A *Családi kör* politikamentes helyzetrajz, idill, de nem statikus, hanem minden ízében mozgó, eleven idill, amelyikbe belezörget egy béna harcfi is, akit a család szívesen fogad, a gazda asztalához ülteti, megvendégeli, s aki aztán viszonzásul és köszönetül múltjáról, dicsőségéről és szomorú viselt dolgairól beszél epikai nyugalommal. Hogy beszéde előtt a harcfit a család koldusnak nézte volna, ahogy Nagy látja, tévedés. Nem a 85. sorban, ahogy ő írja, hanem jóval előbb, a 70.-ben lép be a béna harcfi sok jó estét kívánva. Hogy belépett a kapun zörgető „valami szegény”-nek gondolt alak, az egész család legott felismerte, hogy nem koldusféle az, hanem béna harcfi, bujdosó honvéd, egyik azon jól ismert sok közül, akik máskor is bezörgettek. Ha koldusnak nézték volna, nem tessékeli megterített asztalhoz a gazda. A parasztság nem demokrata. Ellenben egy névtelen hős, egy béna harcfi beköszönése felold minden osztályellentétet. Sőt a gazda és családja is szinte megtiszteltnek érzi magát, hogy megint befogadhat egy bujdosó honvédet, aki, lehet, csak közlegény, de lehet, hogy rangos és vagyonos tiszt úr volt valamikor. A tartalmi valóság merőben fordítottja annak, amit Nagy látni vél. A régi szövegben a béna harcfi a belépés pillanatától végig megmarad béna

⁸ Arany János összes művei. Akadémiai kiadás. 1951. I. 449.

⁹ Irodalomtörténet. 1953. 482.

harcfinak. Bujdosó koldusnak éppen ott változik át és mondja magát, ahol Nagy szerint helyette a béna harcfi jelenik meg.

„Ez fejezi ki a költő és a kor hangulatát”, — indokolja a cserét Voinovich. Hát csak ez, a másik, a régi nem? Az igazság az, hogy mindkét olvasat rávillant a költő és a kor hangulatára azzal a különbséggel, hogy a régi az eddigi sokkal többel, sokkal kézzelfoghatóbban és marandóbb hatással. A hangulat érzelmi meghatottság, elfogadó, vagy visszautasító állásfoglalás, amit valamely jelenség, vagy ismereti tárgy, jelen esetben a 48-49-es forradalomra való emlékezés idéz elő. Ha sokak hangulata azonos, akkor beszélhetni köz- és korhangulatról. Itt a költő és a család, a magyar népi társadalom hangulata azonos. Arany szánakozó, de elismerő kegyelettel beléptet egyet a sok bujdosó béna harcfi közül egy népi családba. Ott szívesen fogadják, asztalhoz ültetik, s dicsőséges és szomorú viselt dolgainak elbeszélését feszült figyelemmel hallgatja mind az egész család, de kivált az eladó lány, hiszen szerelmesét, a maga „béna harcfiját” már három éve várja haza. Eddig azonos a két szövegben a költő és a kor hangulata. Az eddigi szövegben azonban többen és többet is fejeznek ki a korhangulatból. Értem az idősb fiút és apját, a családfő gazdát, kiknek alakja hiányozik az első fogalmazásban. Az olvasni szerető idősb fiú félretéve könyvét, s mire kezdetben csak félfüllet figyelt, a szabadsáért folytatott harc dicsőséges történetét egész testtel is odahajolva mohón hallgatja. Fellelkesültségében valóságos mesének érzi, s ha az elbeszélésben szünet áll be, rimánkodva kéri a mese folytatását. Apja, az értelmes gazda: „Nem mese ez gyermek” — szállóigévé vált szavakkal a szeg fejére ütve igazítja helyre fia eszejárását. Ők ketten a korhangulat igazi hordozói és kifejezői, mert ők a felserdülő és tisztánlátó népi társadalom képviselői. A forradalom dicsőségét nekiperültan, okozott nyomorát könnyező szemmel, de lemondó szinte apatikus keserűséggel részletezi a béna harcfi az első fogalmazásban. Az eddigi szövegben a forradalomnak nem dicsőségéről, hanem szomorú következményéről ugyan egy szönyi említés sincs, de hatása, korhangulata annál inkább kitetszik az idősb fiú és az apa magatartásából. Mégpedig valami bizó, reménykedő hangulati zöngével: „Megvirrad még valaha, nem lesz mindég éjszaka!”. Így hát a költő és a kor hangulatát is ez a két pozitív alak átfogóbban, teljesebben és jellemzőbben a régi szövegben fejezi ki.

És mennyivel szebben, költőiebben. Mennyi művészet van abban, hogy a forradalomnak egyetlen eseményét, sem dicsőségét, sem bukását egy szóval sem említve is hatását, jelentőségét, mégis szíveket megmozgatóan kifejezi. Az idősb fiú festői odahajolása és rimánkodó lelkesedése, a nyílt eszű, értelmes apa magabiztos feddése, szoborszerű nyugalma maga a nyers valóság tartalmailag, alakilag pedig el nem feledhető történet. S mennyi valóságosság és festőiség rejlik a „Rátékint a vándor és tovább folytatja” egyetlen sorban. Mindez hiányzik az első fogalmazásból. Az első fogalmazás tartalmilag részletező, a hagyományos szöveg szemléletesen tömör. Amannak ritmusa nem zeng, egyszer éppen döccen (88 sor), a hagyományosság azonban akár olvasva, s még inkább felmondásban, szavalva, fülbemászóan ömlik és hullámszik. Így hát a költői, az esztétikai szempont is ellene mond a cserének. Arany kényszerűségből ugyan, de jobbat, szebbet alkotott.

Művészebb e módosítás, mint az eredeti ezt Voinovich is leszögezte. Önként értetődik, hogy Arany tudta ezt legvilágosabban. Azért ragaszkodott később is, a cenzura megszünte után is, egész életén át a javított hat sorhoz, holott az újabb, meg újabb kiadások bő alkalmat adtak arra, hogy visszatérjen az első fogalmazáshoz. Nem tette, a javítást tartotta meg s hagyta az utókorra végleges szövegnek. Ennek következtében kérdezni lehet, szabad-e más szöveget véglegesnek tekinteni, mint amilyen a szerző tekintett annak, s hagyott hátra. E tekintetben a nemzetközileg elfogadott és gyakorolt alapelv az, hogy minden irodalmi alkotásnak az a végleges, meg nem változtatható szövege, amelyikkel a mű az író életében, az ő tudtával és beleegyezésével, cenzuramentesen megjelent. Minden más olvasat, származott legyen kényszerből vagy önként, egyszerű kiadásnál mellőzendő, kritikáiban, mint az író fejlődésének, meg a mű keletkezésének történetére reávilágító adalék lábjegyzetben, vagy hátul a Jegyzetek függelékben közölhető, vagy közlendő. Az idézett akadémiai szabályzat a nemzetközileg elfogadott és gyakorolt elvvel ellentétben kivételez, a politikai művek kiadásánál az első fogalmazás helyreállítását írja elő. Az utóbbi négy évtizednek a politikai irodalomra is ránehezedő faszimusa indokolja a kivételt. De csak a politikai művekre, s nem a teljesen politikamentes költői alkotásokra, mind amilyen a *Családi kör*. A nemzetközi elv és gyakorlat szerint is a régi szöveg a végleges.

A százesztendősi élő hagyomány is emellett bizonyít. Korunkat jellemzi az értékes hagyományoknak az elmúlt rendszereknél sokkal tudatosabb és rendszeresebb ápolása, tiszteltetésben tartása. Mellőzött, elfelejtett irodalmi termékeket bocsát közre, romladozó műemlékeket restaurál, a megélvőket tiszteltetésben tartja, gondozza. A kérdéses hat sor száz esztendőn át, s ma is milliókat gyönyörködtető, élő hagyomány. Legyen szegényebb irodalmi műveltségünk, kiiktatva belőle a „Nem mese ez gyermek” szállóigét, s az azt közrefogó remekszép sorokat, amelyek a kor és a költő hangulatából többet, művésziebben fejeznek

ki, mint a behelyettesített szöveg? Félretételük csaldóást kelt az irodalmat szerető olvasók táborában is némi bizalmatlanságot is az irodalom hagyománya iránt: ami jó volt eddig, miért vált selejté, s miért csak hosszú évtizedek után az állítólagos jobb fogalmazás előkerülése után? Töprengedni lehet továbbá Voinovich következetlenségén is. A *Családi kört* ő már előbb is, 1924-ben és 1932-ben sajtó alá rendezte és pedig a régi szöveggel. Ha 1951-ben a cserét modu proprió hajtotta végre, eljárása valóban következetlen. Valószínűbb azonban, hogy a maga felfogását megőrizve, csak az akadémiai szabályzatra való tekintettel *cenzurázta* ki a hagyományos, klasszikus sorokat. Meg vagyok győződve, hogy egy akár szűk, akár tágkeretű véleménykutatás is az eddigi szöveg mellett döntene.

Végző, de nem éppen utolsó érvem a hagyományos szöveg végleges volta mellett kapcsolatos az előljáróban elmondott esettel, a költemény idegen nyelvű fordításaival. Még a román Arany-kötet olvasói közül is számosan, azok az idősebbek ti., akik magyar középiskolát végeztek, meglepetéssel eszmélnek rá, hogy ők annak idején más szöveget ismertek és tanultak meg. Eleve nebbet, szemléletesebbet, mint amit a Damurescu fordítás mond. Aztán van a *Családi kör*-nek több német fordítása, megjelent angol, francia, olasz, szlovák és szerb nyelven is — a hagyományos szöveggel. Nyilvánvaló, hogy újabb fordítók is fognak jelentkezni, akinek *ez* dolga, önként értetődik, a megelőző fordítások áttanulmányozása, s akik a maguk munkáját végezve a kérdéses hat sornál meghökkennek, hogy hát hova tűnt el az idősb fiú és apja melyik szöveg a helyes és végleges!

Arany akarata s minden felhozható szempont szerint: a régi, a százesztendőös.

ECKHARDT SÁNDOR

BOCSKAI ÉS RIMAY

Kiadásomban összeállítottam azokat a verseket és leveleket, melyeket Rimay János a német zsoldos vezérek kegyetlenségei és a magyar szabadságjogok visszaszerzése miatt felkelő Bocskai István ügye mellett írt. Legtöbbjük alatt neve is szerepel, de mint Bocskai ajtónállója, Bocskai titkárként használja fel és vele iratja leveleit. Így tudjuk megállapítani, hogy legtöbbjük Kassán kelt (kiadásomban a 8.—11. és a 13. sz. levél), egy Sárospatakon (14. sz.), egy Korponán (15. sz.). Egyiken sem olvassuk Rimay nevét, de mindegyiknek írása elárulja a szerzőt, s a fejedelem aláírását leszámítva a levél az ő keze és gondolom, az ő esze műve.

Fel kell tennünk ezek után a kérdést, mit kezdjünk *Bocskai István leveleskönyvével*, melyet Thaly Kálmán a *Magyar Történelmi Tár* XIX. kötetében (II. folyam VII. k.) adott ki? Ez az elől-hátul csonka 12 levélnyi ivrét kötet Thaly szerint a Kassáról, illetve Ungvár—Munkácsról a Rákóczi—Bercsényi féle iratok közül került az Országos Levéltárba, de ma már csak a Thaly-féle kiadásból ismerjük. Eredetijét nem tudtam felkutatni, 1874 óta valahová elvetődött, mint annyi minden, ami Thaly kezén ment keresztül.

Így tehát az írás alapján nem áll módunkban megállapítani, mi része lehetett Rimaynak a leveleskönyv leveleinek megírásánál. Thaly csak annyit mond, hogy a kézirat „igen sűrűen s kétféle kézzel” van írva.” Írása másként rendes, sőt szép folyóírás, de számos — gyakran mérész — rövidítésekkel, kivált a latin szavakat illetőleg.” (63. l.)

Thaly írásjellemzése nem mondana ellent Rimay írásának, aki itt alighanem Kátai Mihály kancellárral együtt írta össze a fejedelem leveleit: ez magyarozná a „kétféle kezét”: a sűrű és szép írás éppen Rimay leveleit jellemzi.

Más nehézséget okoz a fizikai lehetőség kérdése. Rimay Thurzó Györgyhez 1605 június 12-én írt levelében írja: „*Két hónapja még nincs*, hogy én ő felsége mellé jöttem, de azoltától fogván bizony sok emlékezetem volt ő felsége előtt Ngrórl. . .” (ÖM. 237), minek folytán április 12 előtt még nem lehetett a fejedelem írókeze.

Márpedig a leveleskönyv első tizennyolc darabja valamennyi 1605 első két hónapjában kelt és csak a 19. sz. -tól kezdve vannak április 13. után keltező. A 19.—22. darab Szerencs várában kelt a 23.—27. sz. Kassáról, ahonnan Rimay is legtöbb levelét írta a fejedelem aláírásával, a 28. és 29. végén a keltezés helye hiányzik. A 27. és 28. sz. április 29-én kelt.

Valószínű tehát, hogy a 23.—29. sz. levelek Rimay kezétől származnak.

Ha most a stílus kérdését is felvetjük, e levelek közül különösen kitűnik a 24. sz., ahol a fejedelem egy meg nem nevezett városnak ír figyelmeztető levelet, hogy miután most